

ГОГОЛЬ: КЛОПОТИ З НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ

В.Є.Панченко

*(доктор філологічних наук, професор,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»)*

В статті вивчаються зміни в мировоззренчих позиціях Ніколая Гоголя, пов'язані з проблемами його національної самоідентифікації.

The article clarifies the changes in the ideological positions of Nikolai Gogol, dealing with the problems of his national self-identity.

Микола Гоголь приїхав у Петербург в останні дні 1828-го. Він давно вирішив, що його шлях не буде звичайним, як у всіх, через те, прощаючись із рідними, запевнив їх: «Ви або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось дуже хороше» (1, 150). Думка про особливе життєве призначення поки що пов'язувалася в Гоголя з наміром присвятити себе державній службі і стати ... юристом! Проте приїхавши в Петербург, він поспішив заявити про себе як про поета. Один із ніжинських віршів Гоголя – «Италия» – надрукував журнал «Сын отечества» (без зазначення імені автора). А невдовзі йому довелося пережити творчу катастрофу з поемою «Ганц Кюхельгартен»: негативні рецензії М.Полєвого й О.Сомова на твір нікому не відомого «В.Алова» (псевдонім Гоголя) так вразили автора, що він скупив тираж своєї книжки-невдахи, зняв номер у якомусь готелі – і спалив усі примірники. А після цього несподівано залишив Петербург і подався в Любек, у Німеччину. То була його втеча від невдач, що звалилися на голову, причому – втеча саме на батьківщину Ганца Кюхельгартена! Гоголь мовби прощався з собою вчорашнім, із тією «Німеччиною» в собі, яку він лелівав у мріях ще в часи свого навчання в Ніжинській гімназії, називаючи її «страной высоких размышлений» («немецкая поэзия далеко уносила меня тогда в даль», – зізнавався він згодом).

Болісно переживши невдачу з «Ганцом Кюхельгартеном», Гоголь остаточно зрозумів, що «ліричний і серйозний» стиль – не його стихія. Він і раніше, ще чекаючи цензурного дозволу на видання «Ганца», здається, передчував, що патетичною поемою, в якій помітні сліди захоплення автора німецькими романтиками, Петербург не завоюєш. Настав час повертатися з вифантазованої «Німеччини» в добре обжиту, змалку відчуту душею Україну. «Здесь так занимает всех все малороссийское», – писав М.Гоголь у листі до матері 30 квітня 1829 року (2, 63). Це було для нього відкриттям: Петербург, який видався йому космополітичним, без «печати национальности», містом, у якому «русские [...] обыностранились», – виявляється, цікавиться українським!

Уже тоді, навесні 1829-го, в Гоголя з'являється задум повістей, написаних саме на «малоросійському» матеріалі. Тому він з азартом нетерпіння і просить Марію Іванівну Гоголь, щоб вона зробила йому «величайшее из одолжений»: описала в листі «полный наряд сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов, с поименованием, как это все называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменявшихся малороссиян; равным образом названия платья, носимого нашими крестьянскими девками, до последней ленты; также нынешними замужними и мужиками» (2, 33). Перелік прохань продовжується: Гоголь чекає від матері точних назв одягу, який носили в гетьманські часи, нагадуючи, що колись вони разом бачили у василівській церкві дівчину, вбрану саме так, по-старовинному. Чекає детального опису весілля, колядок, переказів про Івана Купайла і русалок, духів і домовиків. «Множество носится между простым народом поверий, страшных сказаний, преданий, разных анекдотов и проч., и проч., и проч., – зауважує Гоголь. – Все это будет для меня чрезвычайно занимательно». Він навіть радить матері, щоб вона завела у повіті цілу мережу «кореспондентів», які б збирали для нього цінний етнографічний і фольклорний матеріал. Адже – «это мне очень, очень нужно».

«Дуже-дуже потрібно» могло означати тільки одне: Микола Гоголь зрозумів, що він натрапив на «золоту жилу». Петербург цікавиться всім українським – а в нього за плечима Василівка, Диканька, Ніжин! Ще цензори вирішують долю «Ганца Кюхельгартена», а він уже обдумує «малоросійські» сюжети, – цілком у дусі «української» школи в російській літературі 1820-1830-х рр. Він ще не наважується вийти на люди зі своїм справжнім іменем: зробить це тільки у 1831 р., коли за підписом «Н.Гоголь» в «Литературной газете» з'явиться його стаття «Женщина». Уривки ж із «малоросійської повісті» «Страшний кабан» друкувалися поки що або під псевдонімом «П.Глечик», або ж анонімно. Таким чином, літератор «М.Гоголь» з'явився перед очима читацької публіки аж 1831 року, якраз тоді, коли Тарас Шевченко тільки-но прибув до Петербурга.

То була доба романтизму, яка пробудила неабиякий інтерес до «народності» (національності), до історії, народної культури в найрізноманітніших її виявах. Перед Гоголем були Василь Наріжний, Орест Сомов, Олексій Перовський, які також працювали на «малоросійському» матеріалі. Проте саме Миколі Гоголю з його «Вечорами на хуторі біля Диканьки» (1832-1833) і «Тарасом Бульбою» (1835) судилося відкрити «загальний поетичний тон» України, стати «бардом козацької старовини», як писав про нього П.Куліш (3, 476).

Душа Гоголя не залишилася байдужою до того «етнокультурного простору», в якому відбувалося її формування. З особливим трепетом вона озивалася на пісню, лад сільського життя з усіма його етнографічними особливостями, полтавську природу, «гул» історії часів Гетьманщини. Але як усе це виявлялося на рівні самоідентифікації Миколи Васильовича, коли йдеться про «печать национальности»? Відповідь на це питання не є простою. Скажімо, перед Гоголем-літератором не стояло питання про *мовний вибір*. Від самого початку, ще з ніжинських часів, він писав по-російськи, хоча й українська (народна!) мовна стихія була для нього цілком органічною, власне – рідною. По-українськи він розмовляв, умів писати. Зрештою, Микола Гоголь був сином автора «малоросійських» комедій, які призначалися для домашнього театру Д.Трошинського в Кишинях! Дві з них («Вівця-Собака» та «Романа з Параскою») Гоголь просив матір надіслати йому в Петербург того ж таки 1829 року. Проте себе самого, свою творчість він бачив у контексті російської літератури, – і навряд чи в його випадку могло бути інакше.

Щоправда, тут слід зробити одне доволі суттєве застереження. Російська мова Гоголя була вельми своєрідною: по-російськи він писав [...] з українським акцентом! Характерною з цього погляду є деталь, помічена Д.Чижевським. «Як зрозуміти слово, котрим Ноздрьов у «Мертвих душах» вилаяв Чичикова: «Печник гадкий»? – запитував Дмитро Чижевський свого співрозмовника, Панаса Феденка. – «Печник» – це майстер, що мурує печі, і до Чичикова такий епітет «не прикладався». Феденко висловив версію, що «Гоголь мав у пам'яті українське слово «пічкур». Так називають людей лінивих, нерухливих, нерішучих, охочих «лежати на печі». Отож, «пічкур» у Гоголя став «печником»! Чижевський із таким поясненням погодився (4, 525).

Українське слово, отже, впливло з глибин пам'яті, але в спотвореному вигляді, і в цьому факті, як краплі води, відбилася особливість «гоголевського русского» (Ю.Барабаш). На думку цього ж дослідника, «початкова двомовність призвела до дихотомічності гоголівської мови»; дихотомічність же означала «співіснування, точніше, органічне переплетіння і супідрядність у мові Гоголя двох стихій – російської та української, або ж генетично з нею пов'язаної (різні форми стилізації, «приховані» українізми тощо)» (5, 88). Йдеться, по суті, про нову мовну реальність, для якої характерні «синтез мовних форм, контрастність у поєднанні неоднорідних стильових пластів, навмисне зближення, а часом і зіштовхування далеких за своєю природою елементів, не позбавлена певного зухвальства («щегольства») мовна гра, містифікація, підкреслене оголення прийому і т.п.» (5, 90). Ю.Барабаш небезпідставно пов'язує таку мовну реальність зі стилем бароко, вважаючи її частиною художньої системи, названої ним «гоголівським бароко».

Будучи російським письменником, Гоголь не міг не відчувати своєї іншості. Особливо гострим був спалах його українськості у 1833-1836 рр. У 1833 р. Гоголь жив мрією про Київ, де він сподівався посісти кафедру історії в новоствореному університеті. «Бросьте, в самом деле, кацапину, да поезжайте в гетьманщину, – експресивно писав він Михайлу Максимовичу 2 липня 1833 р. – [...] Дурни мы, право, как рассудит хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем. Едем» (6, 63); «Туда, туда! В Киев, в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, неправда? (курсив мій. – В.П.) Там, или вокруг него, деялись дела старины нашей. [...] Мне надоел Петербург, или, лучше, не он, но проклятый климат его: он меня допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобой киевские кафедры. Много можно будет наделать добра» (6, 67-68).

Протиставлення *нашого* і *їхнього* тут настільки виразне, що ці гоголівські слова й досі знічують російських літературознавців, які виправдовують «українофільство Гоголя» тим, що воно «не мало сепаратистського (!? – В.П.) характеру» і що автор «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «як і раніше, бачить перед собою поле широкої, загальноросійської діяльності» (1, 283). Тема «сепаратизму» в цьому коментарі притягнута за вуха, адже Гоголь не політичні промови виголошував, а просто писав другові листа, в якому тужив за Україною, будував плани, мріяв... Сподівався, що в Києві візьметься за написання історії України і Загальної історії, вивчатиме народну творчість, зокрема – пісні, що їх він називав «дзвінками, живими літописами».

Україна в творчій свідомості молодого Гоголя займала центральне місце. Частина його творчих задумів першої пол. 1830-х рр. пов'язана з історичними сюжетами, нав'язаними незрідка «Історією русів» (глави з роману «Гетьман», центральним героєм якого мав бути гетьман Остряница). З роботою над «Історією Малоросії» пов'язана й поява мазепинської теми в М.Гоголя (фрагмент, відомий під назвою «Роздуми Мазепи», дослідники датують 1834 роком) (7).

Цікаво, що фрагмент про Мазепу писався для «Історії Малоросії» практично в той же час, коли йшла робота над повістю «Тарас Бульба». Основне місце дії в цьому творі – Дубно з його фортецею. У 1705 р. в тій фортеці перебував гетьман Мазепа, – з цим епізодом якраз і пов'язана інтрига з тяжким політичним вибором гетьмана, що про нього йдеться в гоголівському уривку «Роздуми Мазепа».

Можливо, все це якось зближувалося у творчій фантазії М.Гоголя, переплаваючись у її горнилі?

Повість «Тарас Бульба» з'явилася 1835 року. А вже наприкінці 1836 р. Микола Гоголь, зустрічаючись у Парижі з польськими емігрантами Адамом Міцкевичем і Богданом Залеським, вів із ними «літературно-політичні бесіди», в яких ішлося «найбільше про москалів», які «викликали відразу і в нас, і в нього» (Б.Залеський). «З усім своїм українським запалом» Гоголь говорив про «фінське походження москалів». На цю тему він навіть написав «прекрасну статтю», яку читав Б.Залеському й А.Міцкевичу. Підстав не вірити Залеському немає: він, по суті, переказує ту статтю («у ній він [Гоголь. – В.П.] вказував, на основі зіставлення і детального порівняння пісень чеських, сербських, українських і т.д. з великоросійськими, на відмінності, що впадали в око, стосовно духу, звичаїв і моральних поглядів у великоросійського та інших слов'янських народів. Для характеристики кожного людського почуття він підібрав окрему пісню: з одного боку, нашу слов'янську, солодку й лагідну, і поруч великоросійську – понуру, дику, нерідко канібальську, одне слово – чисто фінську») (8).

Текст статті М.Гоголя про «фінське походження москалів» до нас не дійшов, проте можемо не сумніватися, що Б.Залеський усе виклав адекватно. Аргументи Гоголя, які він наводить, впливали з порівняльного дослідження пісень різних народів, – а то й справді був «коник» Миколи Васильовича!

Про тодішні настрої Гоголя свідчить і така цікава деталь: перед від'їздом з Парижа він зайшов попрощатися із Залеським і, не заставши того, залишив йому записку українською мовою. Записка зворушлива: Залеського названо в ній «паном земляком», який «по серцю ще ближчий, чим по землі». Гоголь вирушав до Рима, тож тепер він запрошував «примандрувати» туди й свого приятеля. І підписався так, як не підписувався ніколи: «Микола Гоголь».

Що все це означає? Адже ні до цього моменту, ні згодом Гоголь українською мовою на письмі не користувався. Очевидно, вся справа в адресатові записки і в самій атмосфері взаємин у трикутнику «Міцкевич – Залеський – Гоголь». Ведучи з поляками «літературно-політичні бесіди», в яких зачіпалася тема «вашої і нашої свободи», Гоголь (українець Гоголь!) не міг не побачити в своїх співрозмовниках історичних «братів по нещастю». Тобто представників нації, поневоленої Росією так само, як і нація українська. Звідси – солідарні настрої, а також реакція емоційного відторгнення російської імперськості. У конкретний час у конкретному місці Гоголь був саме таким, і це неможливо заперечити.

Але як же це: солідарні розмови з польськими емігрантами в Парижі – ПІСЛЯ «Тараса Бульби»? Після виразно *антипольської* за духом гоголівської повісті, виданої 1835 року в складі збірки «Миргород»? І чому вже ПІСЛЯ виявів солідарності з поляками у 1842 р. з'являється друга редакція «Тараса Бульби», в якій антипольські інтенції автора збережено?

Вся суть у світоглядній еволюції Миколи Гоголя, що відбулася на рубежі 1830-1840-х рр. Її характер і болісна драматургія відбилися в історії з двома редакціями повісті «Тарас Бульба». Світоглядні зміни, про які йдеться, безпосередньо стосувалися й проблеми самототожності Гоголя, його болісного діалогу із самим собою на тему «Моя Україна і моя Росія».

Канонічною версією повісті «Тарас Бульба» стала друга редакція. Що ж до редакції 1835 року, то вона була відомою вузькому колу дослідників. Читачам різних поколінь пропонувався лише один «Бульба», і на те є пояснення.

Повість «Тарас Бульба» у редакції 1835 року засвідчувала неабиякий інтерес М.Гоголя до «Історії русів», козацьких літописів, народних пісень та дум, «Опису України» Боплана (згадка про «французького інженера», який, беручи участь у битві на боці поляків, переживає, як «истинный в душе артист», стан близький до натхнення, – щось та означає!). Він довірився поезії народного епосу, полемічному духу безіменного автора «Історії русів», драматургії української історії, що дихала відчайдушною козацькою героїкою, – і написав дивну *поему в прозі*. Тарас Бульба і його сини живуть тут у якомусь розмитому історичному часі – і марно П.Куліш колись прискіпувався, шукаючи в повісті історичної достеменності, і дратувався, не знаходячи її. У фіналі твору бачимо Бульбу серед козацьких полковників, поруч із Остряницею й Гунею (згідно з хронологією то мали б бути 1637-1638 роки). Проте головне в ній усе ж не «буква» історії, а її дух. Головне – поетизація дивовижного Січового колориту, який витворився протягом кількох віків на берегах Дніпра, і загалом *козацької України, яка бореться за волю і віру*.

Переробляючи повість у 1842 р., Гоголь не просто доповнив її новими епізодами й сценами – він серйозно змінив акценти. Іншим стало його бачення історії. **Україна тепер постає в повісті як частина «Русской земли»**. Поетизація козацької вольниці зберігається, проте саме козацтво, по суті, втрачає під пером Гоголя свій український вимір. Уже в першій главі (після сцени, в якій Тарас Бульба зустрічає своїх

синів-бурсаків), автор, роблячи екскурс у минувшину, трактує козацтво як «широкою, разгульную замашку русской природы», «необыкновенное явление русской силы», а землі, на яких воно вкоренилося, – як «южную первобытную Россию» (9, 33-34). У першій же редакції Гоголь писав про *Україну*, частину «полукочующего Востока Европы», землі якої стали «каким-то спорным, нерешенным владением», оскільки то було «время правого и неправого понятия о землях». Відповідно й Тарас Бульба із захисника кордонів «України» перетворюється в «защитника православия» і «русского дворянства» (!). Йому, пише автор, «было не по сердцу» те, що «влияние Польши начинало уже сказываться на русском дворянстве» («многие перенимали уже польские обычаи, заводили роскошь, великолепные прислуги, соколов, ловчих, обеды, дворы»). Важко сказати, про яке «русское дворянство» мова, якщо «надворі» – заявлений Гоголем «тяжелый XV век». Маємо не що інше, як факт **переназивання**: «русское дворянство» – це насправді *українська шляхта*, яка й справді полонізувалася, але вже після унії, в ХУІІ ст.

Можна заперечити: Самійло Величко в своєму літописі (а це початок ХУІІІ ст.) також постійно вживає топонім «Русь». Проте вся річ у тім, що у Величка *Русь* фактично є синонімом *України*. Він пише про утиски *Русі* поляками у 1633-1648 рр.; про «козако-руські вольності»; козаків називає «україно-малоросійськими»; місцевий подніпровський люд – «русамі», вживає поняття «малоросійський народ» і «малоросійська шляхта», часто оперує поняттям «*Україна*», – але за всієї нестаточності й невиробленості подібних понять ніде у Самійла Величка «Русь» не означає щось таке, що виходило б за межі України-Малоросії, чи «Козакоріуму», як у Боплана. Русь Величкова – це Русь-Україна.

Не те у Миколи Гоголя. Його Русь центром має столицю Московії, яка з волі Петра І стала називатися Росією, Російською імперією. «Русское» – взагалі головний концепт нової версії повісті, тоді як у першій редакції твору це слово не зустрічалось. У редакції 1835 р. Тарас Бульба, звичайно, також воює за «Христову веру и отечество», – проте як змінився контекст цієї його боротьби в другій редакції! Жорстокий месник Тарас Бульба тепер виявляється оборонцем усього «русского».

Показовими є два «програмові» монологи полковника Бульби – про «товарищество» і про царя «Русской земли». Це «пряма мова» автора, публіцистика. Мотив козацького побратимства трансформувалася у Гоголя в ідею споконвічного «товарищества», що зародилося ще в княжі часи і утвердилося як вияв «русской души» і «русского чувства». Про силу «товарищества» Тарас Бульба говорить козакам (і читачам Гоголя!) із пафосом, а водночас – і з погрозовими інтонаціями в бік різних «бусурманів». У його пристрасно-патетичному монолозі відчувається слов'янофільська риторика, – так само, як і в останніх, передсмертних словах Бульби. Якщо в редакції 1835 року полковник Тарас Бульба, прив'язаний до палаючого дуба, прощався з козаками, закликаючи їх повернутися наступного літа, щоб славно погуляти («будьте здоровы, паны-браты, товарищи! Да глядите, прибывайте на следующее лето опять, а погуляйте хорошенько!»), – то тепер він віщує славу «Русской земли», запорукою якої є [...] цар і православ'я! «Постойте же, – гукає Бульба, – придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!»

Звичайно, це – «фальшивий тон» (10). Гоголь ставав проповідником. Його Україну поглинула Русь, абстрактна православна Русь із її месіанським призначенням.

У повісті з'явився дух офіційної уваровської тріади «православие, самодержавие, народность», проголошеної міністром освіти Росії Сергієм Уваровим у 1832 р. в його доповіді царю. Народжувалася тріада в гарячих дискусіях на тему «Росія і Європа», у лихоманкових пошуках російськими інтелектуалами особливого, «истинно-русского» шляху для своєї держави. Ідея державності, могутньої імперії, великої, «єдино-неділимої» Росії була центральною в уваровській формулі. Страх перед революційними потрясіннями, духом яких віяло з Європи, перед матеріалізмом і раціоналізмом, спонукав Уварова покладатися на православ'я та «офіційну народність»: монархічне начало уявлялося йому головною умовою політичного існування Росії, православна церква ж – підпорою держави. Цар – батюшка для народу; його волею здійснюються всі необхідні реформи, причому реформи «згори» – обережні й повільні. Відміну кріпосного права слід готувати довго, щоб не розхитати основ держави, вважав С.Уваров. Що ж до народності, то він розумів її як патріотизм, як данину старовині, як консервативну доктрину, спрямовану на зміцнення великодержавного статусу Росії.

Американська дослідниця Цинтія Х.Віттекер називає таку позицію близькою до поглядів, з одного боку, «династичних націоналістів» Ф.Булгаріна, М.Греча та О.Сенковського, з іншого – до позицій «західника» Т.Грановського (11, 121; 125). Себто – Уваров розумів значення європейської освіти; він тільки вважав, що її потрібно вмонувати в «російську систему». Російська ж система, за С.Уваровим, передбачала, що велика Росія має стати «матінкою» для всіх народів. «Оскільки ідея державності була головною в концепції Уварова, – зазначає Ц.Віттекер, – то він не сумнівався, що можна силоміць прищепити російську культуру полякам, прибалтам, євреям, азійським племенам і таким чином зробити їх гідними громадянами, кажучи іншими словами, – *неросіян перетворити в росіян*» (125-126).

Очевидно, Микола Васильович Гоголь із його еволюцією в бік «общеруссизма» міг би вважатися втіленням уваровської мрії. Передсмертні слова Тараса Бульби про «православную русскую веру» і «русского царя», могутності якого боятимуться всі народи й держави, – хіба це не було саме те, що передбачала тріада С.Уварова?

Друга редакція «Тараса Бульби» засвідчувала, що на початку 1840-х рр. клопотів з ідентичністю Гоголь уже не мав, а його паризька «русофобія», що виявилася в спілкуванні з польськими емігрантами наприкінці 1836 р., була тільки маленьким епізодом, таким собі гоголівським «зигзагом» – не більше (12).

1. Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809-1845. – М., 2004.
2. Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984.
3. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.2.
4. Феденко П. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 – 18 квітня 1977) // Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003.
5. Барабаш Ю. Почва и судьба. – М., 1995.
6. Лист М.Гоголя М.Максимовичу від 2 липня 1833 р. // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т.8.
7. Детальніше про це див.: Панченко В. Випадок Мазепи // Панченко В. Неубієнна література. – К., 2007.
8. Цит. за: Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 2000.
9. Гоголь Н. Тарас Бульба // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т.2. Обидві редакції повісті «Тарас Бульба» цитуються за цим виданням.
10. Див.: Поліщук Я. Палімпсест Гоголя // Поліщук Я. Пейзажі людини. – Х., 2008.
11. Цинтия Х. Виттекер. Граф Сергей Семенович Уваров и его время. – СПб., 1999.
12. Про «польський слід» у духовній біографії М.Гоголя див.: Михед П. Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження) // Слово і час. – 2008. – № 5.